

Svæðisskráning fornleifa á miðhálandi Íslands

FRAMVINDUSKÝRSLA

Orri Vésteinsson

FS013-95041

FORNLEIFASTOFNUN ÍSLANDS

Inngangur

Með nýjum þjóðminjalögum frá 1990 varð fornleifaskráning að lagaskyldu. Þá voru ekki til neinar hefðir um hvernig haga ætti fornleifaskráningu, eða samræmd og viðtekin aðferðafræði. Fyrir þann tíma hafði lítið verið skráð og allur gangur á hvaða gögnum var safnað og hvar og hvernig þau voru geymd. Þá var einnig undir hælinn lagt hvort tekið var tillit til skipulagsgerðar eða annara þarfa sveitarfélaga eða framkvæmdaaðila. Fornleifastofnun Íslands hefur nú um nokkurra ára bil unnið að þróun aðferða í fornleifaskráningu og hefur verið lögð áhersla á að gera skráninguna ódýrari en jafnframt markvissari. Markmiðið er að niðurstöður fornleifaskráningar komi að raunverulegu gagni, ekki aðeins við fræðimennsku og hefðbundna minjavörslu heldur einnig við svið eins og áætlanagerð um landnotkun, skipulag ferðamennsku og fyrirhugaðar framkvæmdir.

Fornleifaskráningu er skipt í þrjú stig og er þar fylgt hinum þremur stigum skipulagsgerðar. Svæðisskráning felst í öflun heimilda um fornleifar á viðkomandi svæði og söfnun margvíslegra gagna sem gefið geta vísbendingar um menningarminjar. Markmið svæðisskráningar er að gefa heildaryfirlit um ástand og eðli menningarminja á skráningarsvæðinu, finna og skilgreina svæði og staði sem eru sérstaklega athyglisverðir eða í sérstakri hættu. Svæðisskráning er auk þess beinn undirbúningur undir aðalskráningu fornleifa. Aðalskráning felst í vettvangsvinnu og miðar að því að staðsetja og kortleggja einstaka minjastaði og lýsa þeim á skipulegan hátt. Deiliskráning er síðan nákvæmari úttekt á litlu svæði og er unnin samhliða átlanagerð um endanlega ráðstöfun jarðnæðis.

Um svæðisskráningu

Við hefðbundna fornleifaskráningu hefur fyrst og fremst verið leitast við að finna og staðsetja einstakar rústir og hefur að jafnaði ekki verið reynt að skoða aðrar heimildir en fornleifarnar sjálfar. Með svo þröngri nálgun fengust yfirleitt ekki upplýsingar um fornleifar sem ekki sjást á yfirborði - en ætla má að þorri menningarminja sé hulin sjónum - né var skilningur á hlutverki þeirra og mikilvægi aukinn að ráði, þar sem upplýsingum sem varpað gætu ljósi á menningarsögulegt samhengi minjanna var ekki safnað.

Til að ráða bót á þessu hefur heimildasöfnun verið skilgreind sem sérstakt verkefni innan fornleifaskráningar. Með skipulegri gagnaöflun verður mun auðveldara en ella að áætla staðsetningu menningarminja, gildi þeirra og menningarsögulegt samhengi, en slík þekking er mikilvæg bæði frá vísindalegu sjónarmiði og nauðsynleg ef forðast á röskun minja við framkvæmdir. Aðferðirnar felast annarsvegar í leit að beinum heimildum um staðsetningu einstakra menningarminja, einkum með stuðningi örnefnaskráa og ferðalýsinga. Hinsvegar eru óbeinar vísbendingar um byggð og landnotkun grandskoðaðar, en með því að fá yfirlit um hvar mannvirki hafa verið, eða hefðu getað verið, má fá allgóða hugmynd um umfang og eðli menningarminja á viðkomandi svæði, jafnvel þó þeirra sjái ekki stað lengur.

Svæðisskráning fornleifa hefst á könnun á sögu landnotkunar á skráningarsvæðinu,

takmörk landareigna eru skilgreind og landinu skipt í svæði eftir landnotkun. Helstu heimildir eru sölubréf, dómar, landamerkjalyásingar, jarðabækur og lýsingar í héraðssöguritum og ferðabókum. Þá er farið skipulaga yfir vísbendingar um menningarminjar á hverrri landareign, eldri landakort og örnefnaskrár. Að því loknu er leitað í beinum heimildum um fornleifar, þ.e. eiginlegum fornleifaskýrslum.

Að gagnaöflun lokinni liggur fyrir skrá um þekktar minjar á skráningarsvæðinu og er á grundvelli hennar gert gróft minjakort. Gefin er heildarlýsing á menningarminjum svæðisins og dregin fram sérkenni þess. Svæði og staðir sem athyglisverðir teljast eru skilgreindir og merktir á kort. Þá eru gerðar tillögur um rannsóknir, hagnýtingu og kynningu minja á svæðinu. Á grundvelli þeirra upplýsinga sem safnað er, er einnig lagt mat á ástand minjastaða og skilgreindar þær hættur sem þeir kunna að vera í og síðan gerðar tillögur um úrbætur.

Svæðisskráning fornleifa á miðhálandi Íslands. Staða verks

Svæðisskráning fornleifa á miðhálandi er unnin af Orra Vésteinssyni fyrir hönd Fornleifastofnunar Íslands. Undirbúningur að verkinu hófst í september 1995 og hefur nú verið safnað saman landakortum, örnefnaskrá, landamerkjalyásingum og landamerkjadómum og stendur vinnsla þessara gagna yfir. Vinna við að skilgreina landareignir og takmörk þeirra er langt komin. Þá er búið að fara yfir flest þau yfirlitsverk sem varða miðhálandið, s.s. Göngur og réttir, viðeigandi Árbækur Ferðafélags Íslands, ferðabækur Eggerts og Bjarna, Sveins Pálssonar og þorvaldar Thoroddsen auk jarðabóka og héraðssögurita. Áætlað er að úrvinnslu heimilda verði lokið í febrúar 1996 og verður þá skilað áfangaskýrslu. Sú áfangaskýrsla verður drög að handriti lokaskýrslu en henni verður skilað í október 1996. Ekki er gert ráð fyrir að innihald lokaskýrslu verði aukið við það sem verður í áfangaskýrslu að öðru leyti en því að í áfangaskýrslu verður ekki gerð grein fyrir núverandi ástand fornleifa á miðhálandinu og aðeins verða kynnt drög að tillögum um úrbætur, kynningu og rannsóknir. Gert er ráð fyrir að þessir kaflar verði samdir síðsumars 1996 að loknum vettvangsathugunum og að höfðu samráði við ráðgjafa.

Skilgreining á hálendismörkum

Þau mörk miðhálandisins sem miðað er við við gerð svæðisskipulagsins eru ekki dregin á menningarsögulegum forsendum auk þess sem markalínan er nokkuð mislangt frá byggð í mismunandi landshlutum. Þegar undirbúningur hófst að skráningu menningarminja á miðhálandinu varð fljótlega ljóst að til að tryggja samræmi og til að auðvelda skipulega úrvinnslu gagna yrði að ákvarða skil sem byggðu á menningarsögulegum forsendum.

Gerð er tillaga um að miðað verði við eftirfarandi forsendur við skráningu menningarminja á miðhálandinu:

a) Markalínan er dregin ofan við jarðir sem verið hafa í stöðugri byggð fram á þessa öld. Með stöðugri byggð er átt við jarðir sem hafa eða höfðu skilgreind landamerki eða töldust lögbýli á seinni hluta 19. aldar. Lögð er áhersla á að óstöðug byggð við hálendisbrúnina teljist til skráningarsvæðisins, þ.e. heiðabýli sem byggðust síðast á seinni hluta 19. aldar sem og minjar um eldri byggð á almenningum eða afréttum annarra jarða. Samkvæmt þessu færirst markalínan sumstaðar töluvert nær byggð en miðað er við í svæðisskipulaginu. Þannig bætast t.d. við eyðibygðir í Austur- og Vesturdal í Skagafirði, afdalir Fnjóskadals, Þeistareykir og búsetuminjar sem meinast vera eftir byggð í Tólfahring

vestan í Skaptártungu.

b) Leitarsvæði eða skilgreindir almenningar sem liggja um hálendisbrúnina eru skráð í heild jafnvel þegar hlutar þeirra ná niður á láglendi (sbr. Áltaversafrétt) eða þar sem einkalönd skera almenninga eða leitarsvæði (t.d. land Kvía í Þverárhlið).

c) Miðað er við að sel og sellönd byggðra jarða sem leggja við hálendisbrúnina teljist til hálendisins. Frá þessu geta þó verið undantekningar þegar selin eru skammt frá bæjum eða þegar þau standa á sama láglendi. Þannig háttar helst til þar sem hálendismörkin eru skýr frá náttúrunnar hendi, þ.e. brattar fjallshlíðar, og er því sjaldnast um álitamál að ræða. Þessi viðmiðun bætir heldur við það svæði sem telst til miðhálendisins þó sjaldnast miklu. Helst er að nefna heiðar í Húnavatnssýslum og Múlasýslum, og sellönd við Kráká í Mývatnssveit. Þessi forsenda er helst höfð til viðmiðunar þegar hálendismörkin eru dregin um landmiklar jarðir við hálendisbrúnina, t.d. Núpsstað og Haukadal í Biskupstungum.

Að öðru leyti er fylgt mörkum svæðisskipulagsins. Þessar forsendur færa hálendismörkin heldur út en inn, nema þar sem hlutar af byggðum jörðum eða jarðir sem voru í stöðugri byggð fram á þessa öld hafa verið lagðar til afréttarlanda. Þar er miðað við mörk svæðisskipulagsins.

Byrjað er að leggja drög að samningu skýrslu um menningarminjar á miðhálendi og fylgir hér uppkast að efnisskipan hennar.

Menningarminjar á miðhálendi Íslands

Efnisskipan,

I. Inngangur

Fjallað um svæðisskráningu. Gerð er grein fyrir tilhögun verksins, heimildum og þeim skilgreiningum sem stuðst var við.

II. Menningarsögulegar forsendur

a) Yfirlit um sögu miðhálendisins, hugmynda um það, landkönnunar og rannsókna. Í þessum kafla er fjallað um hvernig hugmyndir mann um hálendið birtast í þjóðtrú og á gömlum kortum og hvernig þær hugmyndir breyttust í aldanna rás. Gefið er ágrip af sögu landkönnunar á miðhálendinu og gerð grein fyrir sögu rannsókna á svæðinu fram á fyrri hluta 20. aldar.

b) Yfirlit um gróðurfar og breytingar á því.

c) Yfirlit um eignarhald og breytingar á því. Gerð er grein fyrir kenningum um eignarhald á almenningum og fjallað um hugsanlegar breytingar á eignarhaldsskilgreiningum í gegnum tíðina. Fjallað um takmörk á eignarrétti, ítök, leigu og gjöld. Birt kort sem sýnir hverjir áttu eða gerðu tilkall til að eiga land á miðhálendinu fyrir sölu stólsjarða á 18. öld.

III. Samgöngur

a) Sögulegt yfirlit um ferðir yfir hálendið. Fjallað um tíðni hálendisferða og ástæður fyrir því að þær virðast hafa dregist saman um tíma. Greint er frá helstu ástæðum ferða yfir hálendið (verferðir, vísitafur et c) og fjallað um aðstæður á slíkum ferðalögum, um

árstíma, bithaga, vegabætur og farartálma.

b) Lýsingar á einstökum leiðum.

IV. Byggð

a) Fjallað um kenningar um eðli og aldur hálendisbyggðar, um búskaparhætti og lífsafkomu á heiðabýlum.

b) Lýsingar á einstökum svæðum.

V. Minjar um útilegumenn

a) Ágrip af sögu útlegðar og fjallað um helstu minjar sem taldar eru tengjast útilegumönnum.

b) Samantekt um minjastaði sem meinast vera eftir útilegumenn og þjóðtrú þeim tengda.

VI. Nýting miðhálendisins

a) Beit. Ágrip af sögu fjallskila og hugmynda um breytingar á þeim. Fjallað um ólíka tilhögun leita í mismunandi landshlutum, um gangnakofa og áfanga. Yfirlit um nýtingu hálendisins sem beitolands fyrir hross, svín og naut

b) Hrísrif - kolagerð. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og minjar.

c) Fiskveiði. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og minjar.

d) Fuglveiði. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og aðferðir.

e) Fjaðratíning. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og aðferðir.

f) Rótagróftur. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og aðferðir.

g) Grasatekja. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og aðferðir.

h) Berjanám. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar og aðferðir.

i) Brennisteinsnám. Samantekt um helstu svæði, sögulegar breytingar, aðferðir og minjar.

VII. Þjóðsögur og sagnir tengdar miðhálendinu

Samantekt um helstu tegundir eða flokka þjóðsagna.

VIII. Ástand menningarminja á miðhálendinu

Tillögur

IX. Kynning menningarminja á miðhálendinu

Tillögur

X. Vísindalegt samhengi menningarminja á miðhálendi og rannsóknarefni

XI. Skrá um minjastaði á miðhálendi